

ПРОБЛЕМА ОЦІНКИ ТА ВИКОРИСТАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК В ТУРИЗМІ

У статті аналізуються підходи щодо оцінки та використання археологічної спадщини в туризмі, окреслюється можливий шлях залучення старожитностей у якості екскурсійних об'єктів.

Ключові слова: туризм, пізнавальний туризм, археологічні пам'ятки, культурна спадщина.

Про актуальність проблеми залучення археологічної спадщини до використання в туризмі говорить той факт, що її розробка сьогодні активно ведеться спеціалістам різних наук – географами та археологами. І якщо перші фахівці концентрують увагу на питаннях аналізу та оцінки ресурсного потенціалу як загалом¹, так і конкретних територій², то археологи, в свою чергу, розглядають питання обліку пам'яток з метою охорони³, методику їх музеєфікації⁴ та залучення до туристичної сфери⁵, включаючи пропозиції щодо конкретних об'єктів⁶. Зокрема, чимало публікацій науковців стосуються вивчення досвіду зарубіжних країн у цій сфері⁷. А отже, накопичено доволі велику кількість наукових напрацювань у цьому напрямку, і тому існує нагальна потреба проаналізувати підходи представників обох наук, визначивши проблемні моменти, і запропонувати вірогідний їх розв'язок, що й ставить собі за мету дана стаття.

Задля подальшого використання в туризмі історико-культурних ресурсів, зокрема, археологічних пам'яток, дослідники-географи пропонують різні методики їх оцінки. Так, ряд науковців пропонує бальну систему оцінки історико-культурних ресурсів території⁸. Сутність цього підходу полягає в тому, що оціночні шкали побудовані на подальшій структуризації видових компонентів у відповідності з історико-культурною важливістю явищ, що їх характеризують, і часу, необхідного для огляду таких об'єктів. Необхідний час огляду визначають спеціалісти-експерти. На думку розробників, чим більше часу необхідно для пізнання об'єкту, тим вища пізнавальна цінність, а це значить, що вищий оціночний бал йому присвоюється. Далі за спеціальними формулами вираховується коефіцієнт пізнавальної цінності, який може бути визначений як для окремої території чи населеного пункту, так і окремо для кожного блоку історико-культурних туристських ресурсів.

Бальна оцінка археологічних пам'яток, розрахована за цим принципом, подана в таблиці 1⁹ (для порівняння наведено також бальну оцінку деяких інших видів історико-культурних туристських ресурсів).

Щодо археологічних об'єктів дослідники зазначають, що їх оцінка, як залишків матеріальної культури, життя та діяльності людей у вигляді окремих старовинних предметів або комплексів, що відкриті завдяки археологічним розкопкам, зводиться до визначення рівня їх привабливості, пізнавальної цінності. Остання більше відповідає можливості уявного відтворення відвідувачем історичної епохи, чи окремої події, що пов'язані з ними.

Так, стоянка, що оцінена у запропонованій шкалі двома балами, для пересічного туриста виглядатиме як неукріплене давнє поселення з малопотужним культурним шаром, позбавлене довготривалих споруд. Тоді, як городища (оцінені в чотири і п'ять балів) вважаються поселеннями, що укріплені одним або кількома земляними, деревоземляними, глинобитними, кам'яними або цегляними валами та зовнішніми ровами, де для його пізнання необхідно потратити значно більше часу¹⁰.

Якщо виходити з наведеної вище таблиці, то за бальною оцінкою пізнавальної цінності кургани відповідають комплексу культурних різностильових споруд або церквам і садибам, що є пам'ятниками народної архітектури, а древні городища з однією лінією валів – реставрованим

пам'яткам оборонного будівництва без музейної експозиції та окремим вулицям, або групам будівель, що є пам'ятниками народної архітектури.

Подібний підхід використовують і деякі чернівецькі дослідники, проте вони вираховують вже коефіцієнт ваги первісних поселень – пересічну величину наповнюваності поселенськими старожитностями на одне поселення. Адже, на думку фахівців, до населених пунктів, на землях яких зафіксована найбільша кількість поселенських артефактів спрямовуватиметься основний потік «археологічних» туристів (у широкому розумінні всіх тих, хто цікавиться заселенням і освоєнням даної території)¹¹. Порахувавши первісні поселення, науковці визначили «археологічні столиці» – села в околицях яких знаходиться найбільша кількість старожитностей. Так, кількість дійсно вражає: у околицях колишнього с. Молодове знаходиться 42 пам'ятки, с. Кормань – 38, с. Бабин – 35, а с. Оселівка – 29. Проте, одне цікаво – чи бачили на власні очі поважні панове-географи сучасний вигляд стародавніх поселень та інших видів старожитностей, особливо стоянок кам'яної доби, перш ніж сісти за підрахунки коефіцієнтів?

Україні повезло з історією – територія нашої країни в давнину була заселена дуже щільно. Тому відшукати старожитності можна в околицях чи не кожного села. Однак, зробіть це може тільки фахівець-археолог, тому що зовні стародавні поселення в більшості випадків зовсім не вирізняються з оточуючого середовища, за винятком, хіба що, городищ і курганів. А отже, виникають великі сумніви, що пересічних туристів зацікавить поїздка на звичайне поле, у різних кутках якого можуть знаходитися декілька пам'яток археології. Особливо, зважаючи на те, що розпізнати їх можна тільки по залишкам стародавньої кераміки чи кам'яних виробів на поверхні, однак за умови, що поле недавно розорювалося. Та через розруху в сільському господарстві сьогодні навіть для співробітників пам'яткоохоронної служби відшукати об'єкти, поставлені на облік ще за радянських часів, є великої проблемою. (Фіксації за допомогою GPS тоді не було, відстані визначали приблизно від колгоспних будівель, які сьогодні в більшості зруйновані, а скупчення археологічного матеріалу не видно через зарослі бур'янів.)

Так само важко погодитися, що для туристів будуть однаково цікаві кургани – один чи декілька земляних пагорбів посеред поля заввишки півтора – два метри, та, скажімо, комплекс культових різностильових споруд чи повністю збережені елементи або окремі комплекси пам'яток оборонного будівництва, які всі оцінюються в однакову кількість балів – 3. Можна уявити, що чекає на підприємства, які запровадять туристичні продукти на основі подібних розробок!

А яка ж сьогодні реальна ситуація з використанням археологічних об'єктів у туризмі? Український дослідник В. В. Корнієнко провів систематизацію 2446 туристичних об'єктів території України (станом на 2008 р.) за ступенем інтенсивності використання в туризмі з метою виділення екскурсійних об'єктів, яким притаманні активність, цілеспрямованість та систематичність залучення до екскурсійних маршрутів, а також наявність розвиненої туристичної інфраструктури. Зокрема, він зазначає, що з пам'яток археології до туристичної інфраструктури відносно активно залучаються залишки античних поселень та «печерні міста» півдня України, що є комплексними пам'ятками і презентуються, насамперед, як пам'ятки архітектури; з пам'яток історії – пов'язані з життям та діяльністю видатних осіб меморіальні будинки XIX–XX ст., а також окремі історико-меморіальні комплекси в місцях бойових дій XVII–XX ст., причому формування таких комплексів на основі пам'яток XVII–XIX ст. розпочалось ще наприкінці XIX – на початку XX ст.; серед пам'яток архітектури та містобудування, монументального мистецтва до інфраструктури пізнавального туризму залучаються переважно середньовічні пам'ятки фортифікаційної та культової архітектури, а також окремі палацово-паркові ансамблі кінця XVIII–XIX ст.¹².

В. В. Корнієнко наводить і більш докладну статистику щодо пам'яток археології національного значення – з 418 у туризмі використовуються лише 35, тобто майже 8,4% від їх загальної кількості. З цих 35 пам'яток археології екскурсійними туристичними об'єктами менше половини – 13 (3% від їх загальної кількості)¹³. Повний перелік об'єктів подано в таблиці 2¹⁴.

Слід зазначити, що на основі вивчення досвіду зарубіжних колег вітчизняні фахівці спробували окреслити пам'ятки археології як у окремому регіоні – пониззі Дніпра¹⁵, так і у масштабах усієї країни (стоянки басейну Середнього Дніпра, багаточисельні поселення Подністров'я, печера Молочний Камінь, Амвросіївська стоянка, мезолітична стоянка В'язівок 4-А, стоянки Криму, Кам'яна Могила, Михайлівці, трипільські поселення-гіганти, укріплення

бронзової доби на острові Мала Хортиця, поселення доби пізньої бронзи Миколаївської області)¹⁶, які можна використовувати як екскурсійні об'єкти. Проте вітчизняні турфірми не виявили зацікавленості щодо включення їх до туристичних маршрутів, і ці розробки так і залишилися на папері¹⁷.

На думку автора, виходом із ситуації, що склалася, відносно використання археологічних пам'яток у туризмі є будівництво в Україні національної мережі археологічних парків. Методичні аспекти їх створення розробляються вже досить тривалий час Д. В. Кепіним¹⁸. Зокрема дослідник указує, що «археопарк» як елемент природно-археологічної системи є історико-культурним музеєм-заповідником (музеєм «під відкритим небом» — «скансеном»), який створюється на основі нерухомих пам'яток археології різного виду та типу *in situ*, а також у місцях концентрації пам'яток, які неможливо зберегти на місці виявлення, однак природний ландшафт місцевості дозволяє оголосити території геолого-археологічними чи природно-археологічними заповідниками. «Археопарками» також є «уявні музеї» («археодрами» — «експериментальні поселення»), створені у природному парку чи на спеціально відведеній території, для яких не потрібна розробка концепцій зон охорони археологічних пам'яток¹⁹.

Зважаючи на те, що більшість археологічних пам'яток в Україні являють собою тільки культурний шар, а рівень їх атракції не дозволяє їх використовувати в туристичній діяльності самостійно в якості екскурсійних об'єктів, у більшості випадків доцільним буде створення саме «археопарків» другого типу – «археодромів». Для їх будівництва можна залучати не тільки території з максимальною концентрацією пам'яток археології, які часто є віддаленими, а використовувати найбільш зручні місця з вже наявною інфраструктурою. Це вимагатиме менших капіталовкладень, а отже є більш вигіднішим в сучасних економічних реаліях. Принаймні, таким шляхом можна зрушити з мертвого місця ситуацію щодо пропаганди внутрішнього пізнавального туризму та виховання пам'яткоохоронної свідомості. Прибутки, отримані від функціонування «археодромів» зможуть використовуватися для туристичного освоєння більш віддалених регіонів, зокрема, із великою концентрацією археологічних пам'яток, які потребують охорони. Кожен «археопарк» може бути ядром для побудови туристичних маршрутів по навколишнім пам'ятках археології, які поза тематичного контексту інтересу для туризму не являють. Національна мережа археологічних парків дозволить створити й регіональні центри, здатні до більш дієвого моніторингу стану пам'яток археології, а також проведення польових досліджень. Слід зазначити, що «археодрами» у всьому світі є осередками експериментальної археології, де на практиці перевіряються наукові гіпотези щодо технологій стародавнього виробництва. Остання галузь, хоч і розвивається в Україні, проте значно відстає від аналогічних студій в провідних країнах світу. А отже, створення національною мережі «археопарків» дозволить покращити ситуацію як окремо в цій галузі, так і в археології в цілому.

Сьогодні в Україні активно працює біля 350 фахівців-археологів, з них близько 250 зосереджені в Києві в Інституті археології НАН України, в багатьох регіонах працює лише по одній – дві людини. (Для порівняння у Великій Британії, територія якої в 2,5 рази менша за територію нашої країни, працює 6 000 археологів, стільки ж працює і в сусідній Польщі, територія якої менша за українську майже вдвічі.) При значній кількості археологічних пам'яток в нашій країні ситуація з їх охороною – вкрай незадовільна. Наявна кількість спеціалістів просто не в змозі захистити таку кількість об'єктів як від орди мародерів, яких ЗМІ називають «чорними археологами» (за аналогією маніяків-вбивць тоді треба називати «чорними хірургами»), так і від знищення забудовниками.

Курс України на євроінтеграцію був би гарною нагодою для прийняття програми зі створення національної мережі археологічних парків на державному рівні, що започаткувало би кардинальну перебудову всієї системи охорони культурної спадщини. Проте, зважаючи на ліквідацію археологічної експертизи при забудові, ці пропозиції, скоріш за все, так і залишаться на папері до кращих часів. Однак, коли ці часи настануть, охороняти буде вже нічого – нашу історію буде знищено.

Таблиця 1.

Бальна шкала оцінок історико-культурних туристичних ресурсів		
№ п/п	Групи і підгрупи об'єктів	Оцінка, бали
I. Археологічні об'єкти		
1.1.	Території первісного заселення	1
1.2.	Стоянки, поселення	2
1.3.	Кургани	3
1.4.	Древні городища (прості)	4
1.5.	Древні городища – складні (з декількома лініями оборони, дитинцем і довколишнім містом)	5
IV. Пам'ятники оборонного будівництва (земляні, або муровані укріплення, замки із бастіонними укріпленнями, монастирі, найновіші фортифікаційні споруди XIX–XX сторіч)		
4.1	Частково збереженні елементи оборонних споруд	1
4.2	Середньої збереженості елементи оборонних будівель або окремих архітектурних комплексів	2
4.3	Повністю збережені елементи, або окремі комплекси пам'яток оборонного будівництва	3
4.4	Реставровані пам'ятки оборонного будівництва без музейної експозиції	4
4.5	Добре збережені і оновлені пам'ятки оборонного будівництва з музейною експозицією	5
V. Сакральні споруди (церкви, костели, синагоги тощо)		
5.1	Фрагменти культових споруд	1
5.2	Окремі культові різностильові споруди	2
5.3	Комплекс культових різностильових споруд	3
5.4	Окремі культові стильові споруди	4
5.5	Комплекс культових стильових споруд	5
VI. Пам'ятки народної архітектури (поселення, двори, господарські і житлові будівлі, дерев'яні церкви і т.п.)		
6.1	Окремі будівлі з елементами народної архітектури	1
6.2	Окремі будівлі, що є пам'ятниками народної архітектури	2
6.3	Церкви, садиби, що є пам'ятниками народної архітектури	3
6.4	Окремі вулиці, або групи будівель, що є пам'ятниками народної архітектури	4
6.5	Поселення, що визнані як пам'ятники народної архітектури, або спеціально зведені (музеї під відкритим небом)	5

Таблиця 2.

ЕКСКУРСІЙНІ ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ	
Назва пам'ятки	Місцезнаходження
Звіринецькі печери	Київ
скельний монастир	с. Бакота, Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельницької обл.
городище літописного міста і фортеці Тустань	с. Урич, Сколівського р-ну Львівської обл.
залишки давньогрецького міста Ольвії	с. Парутіне, Очаківського р-ну Миколаївської обл.
Кам'яна Могила	м. Мелітополь, Запорізької обл.
залишки давньогрецького та середньовічного міста Херсонеса Таврійського (Херсона)	м. Севастополь, АРК
середньовічне городище Чуфут-Кале	м. Бахчисарай, АРК
середньовічне городище Мангуп-Кале	с. Ходжа Сала, Бахчисарайський р-н, АРК
середньовічне городище Ескі-Кермен	с. Красний Мак, Бахчисарайський р-н, АРК
печерна церква Успенського монастиря	м. Бахчисарай, АРК
середньовічна фортеця Сюйрень	с. Мале Садове, Бахчисарайський р-н, АРК
печерний монастир Чілтер-Коба	с. Мале Садове, Бахчисарайський р-н, АРК
печерний монастир св. Климента	сmt. Інкерман, Севастопольська міськрада, АРК
НЕ ЕКСКУРСІЙНІ ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ	
Назва пам'ятки	Місцезнаходження
залишки та фундаменти міста Володимира	Київ
фундаменти церкви Богородиці у Кловському монастирі	Київ
фундаменти церкви Федорівського монастиря	Київ
городище літописного міста Вишгорода	м. Вишгород, Київської обл.
городище літописного міста Святополч	с. Витачів, Обухівського р-ну Київської обл.
городище літописного міста Торчеськ	с. Ольшаниця, Рокитнянського р-ну Київської обл.
фрагмент Траянових валів	с. Грушівці, Кельменецького р-ну, Чернівецької обл.
городище літописного міста Пліснеськ	с. Підгірці, Бродівського р-ну, Львівської обл.
городище літописного міста Звенигород	с. Звенигород, Пустомитівського р-ну Львівської обл.
земляні вали замку та дитинця літописного Володимира	м. Володимир-Волинський, Волинської обл.
городище літописного міста Тихомель	с. Тихомель, Білогір'ївського р-ну, Хмельницької обл.
скіфське городище	с. Більськ, Котелевського р-ну Полтавської обл.
курган Чорна Могила	м. Чернігів
палеолітична стоянка Аккая	с. Біла Скеля, Білогорського р-ну, АРК
сторожове укріплення Фуна	с. Лучисте, Алуштинської міськради, АРК
Усть-Альмінське скіфське городище	с. Піщане, Бахчисарайського р-ну, АРК
римський форпост Харакс	сmt. Гаспра Ялтинської міськради, АРК
городище Неаполь Скіфський	м. Сімферополь
городище і некрополь Мірмекій	
городище і могильник Німфей	
сторожова фортеця Алустон	м. Алушта, АРК
антична Феодосія та середньовічна Кафа	м. Феодосія, АРК

¹ Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К., 2001. – 395 с.; Кравців В. С., Гринів Л. С., Копач М. В., Кузик С. П. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери. Наукове видання. – Львів, 1999. – 78 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/kravciv8.htm

² Кравців В. С. та ін. Вказ. праця; Круль В. П., Григор'єва Г. В., Гадельшин О. Р. Археологічні об'єкти північнобесарабської частини Дністерського каньйону // Дністровський каньйон – унікальна територія туризму: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16–18 травня 2009 року). – Тернопіль, 2009. – С. 86–88.

³ Горбик В. О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» і розвиток туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження – К., 1998. – Вип. 1, ч.2. – С. 5–9.

⁴ Кепін Д. В. «Археопарки» в Україні: тенденції розвитку // Vita Antiqua. – № 7–8. – 2009. – С. 281–285; Титова О. М., Кепін Д. В. Принципи організації «археопарків» // Вісник УТОПІК. – 2000. – № 1. – С. 55–62.

⁵ Корнієнко В. В. Сучасний стан та проблеми використання пам'яток археології в туризмі // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць / Національна академія України, Інститут історії України. – К., 2006. – Число 9 – С. 373–399; Корнієнко В. В. Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України (1991–2007 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – 18 с.

⁶ Оленковська Л., Оленковський М. Історико-археологічні пам'ятки Херсонщини як об'єкти туризму та патріотичного виховання // Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя. Мат-ли. міжнарод. конф. в Херсоні. – К., 1998. – С. 196–199; Оленковський М. П. Пам'ятки археології Нижньодніпровського регіону як можливі об'єкти масового туризму // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1998. – Ч. 2. – Вип. 1. – С. 69–75; Оленковський М. П. Археологічні туристичні ресурси Херсонщини // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 472–486.

⁷ Катаргіна Т. І. Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді (історія і сучасність). – К., 2003. – 186 с.; Кепін Д. В. Зарубіжний досвід популяризації пам'яток первісної археології та його використання для потреб туризму в Україні // Туристично-краєзнавчі дослідження. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 540–555. Кепін Д. В. Музеефікація об'єктів археологічної спадщини в Європі: На прикладі пам'яток первісної культури. – К., 2005. – 176 с. Оленковський М. П. Археологічні пам'ятки у туристичній інфраструктурі Болгарії // Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм і завдання національно-культурного відродження України». – К.; Черкаси; 1992. – С. 129–131.

⁸ Кравців В. С. та ін. Вказ. праця.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Круль В. П. та ін. Вказ. праця. – С. 86–88.

¹² Корнієнко В. В. Вказ. праця. – С. 15.

¹³ Там само. – С. 379–381.

¹⁴ Там само. – С. 380–381.

¹⁵ Оленковська Л., Оленковський М. Вказ. праця. – С. 196–199; Оленковський М. П. Археологічні пам'ятки у туристичній інфраструктурі Болгарії // Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм і завдання національно-культурного відродження України». – К.; Черкаси; 1992. – С. 129–131. Оленковський М. П. Вказ. праці.

¹⁶ Кепін Д. В. Вказ. праця. – С. 548–549.

¹⁷ Корнієнко В. В. Вказ. праця. – С. 378; Оленковський М. П. Вказ. праця. – С. 472.

¹⁸ Кепін Д. В. Вказ. праця. – С. 281–285; Титова О. М., Кепін Д. В. Вказ. праця.

⁹ Кепін Д. В. Вказ. праця. – С. 284.

В статтє анализируютя подходы к использованию и оценке археологического наследия в туризме, описывается возможный путь привлечения древностей в качестве экскурсионных объектов.

Ключевые слова: туризм, познавательный туризм, археологические памятники, культурное наследие.

The article analyzes approaches to an appraisal and use of archaeological sites in tourist industry, describes the way of possible solution of using the antiquities as excursion objects.

Keywords: tourism, excursion tourism, archaeological site, cultural heritage.